

Нарис 6

ПРО ДУНАЙ, КНЯЗЯ КИЯ ТА ПОЧАТКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Стаття присвячена ролі балкано-дунайської експансії для історичного розвитку ранньосередньовічних слов'ян.

Ключові слова: Дунай, раннє середньовіччя, Велике розселення слов'ян, князь Кий.

Візантійські джерела VI ст. рясніють задками про слов'ян. В цей час вони вперше під своїм власним іменем (Sclaveni — в латинській та Σκλαβηνοί — в грецькій формах), а також під етнонімом «анти» виходять на історичну арену. Цей вихід можна порівняти з повинню, що не лише залила лісостеп та степове покордоння півдня Східної Європи, а й хлинула нестримними потоками на Балкани, півострів Пелопоннес, Малу Азію та Центральну Європу. В цьому русі, відомому як Велике розселення слов'ян, роль магістрального напрямку судилось відіграти Дунаю — водній артерії, що поєднує європейський схід з Південною, Центральною та Західною Європою.

Колонізації слов'янами Подунав'я та Балканського півострова передувала їх військова експансія. Маючи на початках характер суто грабіжницьких походів, вона згодом виливається в опановування територій. Розгортається слов'янська експансія в межі Візантійської імперії на початку VI ст., сягаючи кульмінації у середині століття. Походи антів та склавинів у доаварський період були відмічені в писемних джерелах під 517, 527, 530—533, 545, 548, 550—551, 559 рр. (Чичуров 1980, с. 49—52; Свод... 1994, с. 179—181, 189, 191—199, 201).

Переломним моментом слов'янської експансії в межі Візантійської імперії стала військова компанія 550—551 рр. Переправившись на лівий берег Дунаю, слов'янські загони спустошують значні території в Іллірії, Далмації та Фракії. Під час цієї компанії слов'яни, захопивши значну кількість фортець та міст, намагались оволодіти Фе-

салонікою та діяли неподалік Константинополя, дійшовши до Довгих стін, а також завдали низку нищівних поразок візантійським військам, що кількісно переважали. Але найважливіше, що з настанням зими 550 р. вони не покинули межі візантійських провінцій і вперше залишилися зимувати на лівому березі Дунаю, як писав Прокопій Кесарійський, «... зимуючи, ніби в своїй країні, та не боячись ніякої небезпеки» (Свод... 1994, с. 191—199; Брайчевський 1999, с. 41—48). Цей момент можна вважати відправною точкою слов'янської колонізації Балкан, що триватиме протягом всієї другої половини VI ст. Ближче до кінця століття інший візантійський автор, Іоанн Ефеський, писав, що слов'яни, напавши у 580 р. на Візантію, «... і до тепер, до 895 року [585 р. — М. Г.], вони розташовуються і сидять в роменських межах. Без клопоту і страху спокійно, без страху захоплюють полонених, вбивають та палять» (Свод... 1994, с. 279; Грушевський 1994, с. 168).

Військово-переселенський рух антів та склавинів у Подунав'я збігся з експансією кочівницьких племен — кутригурів, а згодом аварів. Її значення для слов'ян дуже влучно охарактеризував М. С. Грушевський: «... бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювали слов'янські елементи, поривали їх до спільних походів та й до мандрівок, і як серед сього степового бурхливого життя сунули ся все далі слов'янські кадри, напіраючи одні на других» (Грушевський 1994, с. 178). Саме під час балкано-дунайської експансії кочових племен та слов'ян між ними виникають тісніші військово-політичні контакти, виявом яких були, зокрема, й їх спільні походи. В працях Іоанна Малали та Феофана Сповідника (візантійських авторів VI та IX ст.) наводиться також ціла низка таких походів в межі Візантійської імперії, що здійснювалися протягом першої половини — середини VI ст. Це військові ком-

панії 540, 541, 542, 559 pp. (Чичуров 1980, с. 49—52; Свод... 1994, с. 269).

Об'єднання слов'ян і булгар-кутригурів інколи набували характеру досить міцних військових союзів. Таким, наприклад, було їх об'єднання під час спільних походів, що тривали з 540 по 542 рік, маючи характер значної за своїми масштабами військової компанії. Утворення таких союзів являло небезпеку не лише для балканських провінцій Візантії, але становило загрозу і для самої столиці імперії — Константинополя. В таких умовах візантійський уряд змушений був докладати великих зусиль для укріплення столиці і дунайського кордону, відновлюючи старі і будуючи нові фортеці, а з іншого боку, вести складну дипломатичну гру, намагаючись налаштувати своїх ворогів одне проти одного. Намагаючись повернути частину варварів на свій бік, Юстиніан (527—565 pp.), як повідомляє Прокопій Кесарійський, запропонував антам оселитися в місті Турріс, з умовою, що вони мають захищати дунайський кордон імперії (Свод... 1994, с. 185).

Зроблене в роботі І. Г. Хинку та І. А. Рафаловича хронологічне зіставлення походів антів і склавинів, з одного боку, та кутригурів (гунів), з іншого, дало авторам підстави вважати, що не лише спільні походи, але й самостійні вторгнення в межі імперії кожної із сторін узгоджувались одне з одним (Хинку, Рафалович 1973, с. 162). Ймовірно, саме завдяки сумісним діям слов'янам вдалося проникнути вглиб Візантійських територій та згодом закріпитись на них. Спустошливі вторгнення кочовиків звільняли простір для слов'янської колонізації.

Очевидно, такі військові компанії, що відбувались за тісних контактів з кочівницькими об'єднаннями, мали значний вплив на військово-політичний розвиток слов'янських племен. У ході балкано-дунайської експансії сформувалися загони професійних вояків та військова ієрархія. Іоанн Ефеський в «Церковній Історії» (70—80 pp. VI ст.) писав про слов'ян так «*І вони збагатились і набули золото, срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони вивчились воювати краще, ніж ромеї, [вони — ред.], люди прості, які не наважувались вийти з лісів та захищених деревами [місць — ред.] і не знали, що таке зброя, крім двох чи трьох лонхидів, а саме це — металні списи*» (Свод... 1994, с. 279).

Окрім повідомлень про спільні походи на Балкани, в писемних джерелах містяться згадки про участь кочовиків та слов'ян в походах на стороні Візантійської імперії, зокрема, брали участь у війні проти готів в Італії. Як пише безпосередній очевидець та учасник італійської

компанії, Прокопій Кесарійський, що будучи радником візантійського полководця Вілізарія, супроводжував його в походах, у візантійському загоні, на чолі з Мартином і Валеріаном рухався до Риму на допомогу Вілізарію та який налічував 1600 вершників, «*більше за все було гунів, і склавинів, і антів*» (Свод... 1994, с. 177). Під час італійської компанії візантійців 40-х pp. VI ст. цей же автор згадує 300 антів, які разом із зібраними Тулліаном місцевими селянами, мали охороняти в Луканії прохід, яким готи могли вдертись до цієї області (Свод... 1994, с. 187).

Агафій Міринеїський згадує слов'янських воїнів на військовій службі Візантії, під час війни, яку та вела з Персією (50-ті pp. VI ст.), при чому дехто з них навіть командував візантійськими загонами. Так, на річці Фазис, де знаходилася візантійська армія, «*Дабрагез, ант, — токсіарх та один з гунів, лохог, на ім'я Елмінгір, за наказом восначальників спорядили десять легких суден, з подвійною кормою, заповнили їх своїми зброєносцями і, пройшовши наскільки можливо далі вгору за течією річки, дуже уважно охороняли її, спостерігаючи звідти за переїздом [перських військ — А. С.]*» (Агафій 1953, с. 93).

Картографування слов'янських пам'яток V—VII ст. засвідчує виразне їх тяжіння до великих рік — артерій першого, другого та третього порядків. Це значною мірою було пов'язано з особливостями господарства ранньосередньовічних слов'ян. Адже примітивне орне землеробство — з використанням рала без чересла, призначеного для розрізання дерну — робило можливим обробку лише більш легких для обробки ґрунтів, пов'язаних з долинами річок. Відповідно, площа таких ґрунтів була більшою біля берегів великих водойм. Так само і використання в лісостеповій зоні підсіки, іншого різновиду землеробства у слов'ян, було максимально ефективним на піщаних заплавах великих рік, вкритих значними масивами соснових лісів. Такій приуроченості поселень відповідала і значна роль водних промислів, що фіксуються у ранньосередньовічних слов'ян.

Разом з тим, тяжіння слов'янського населення до берегів великих рік робила їх головними комунікаційними та транспортними артеріями. Розвинутість річкового судноплавства у ранньосередньовічних слов'ян підтверджується і візантійськими писемними джерелами. Візантійські автори також згадують слов'ян і як вправних майстрів зі спорудження річкових переправ. Як зазначив Маврикій у «Стратегіконі», «*Вони [анти і склави — А. С.] досвідченіші за інших людей і в переправі через ріки*» (Свод... 1994,

с. 371). Ріки, вочевидь, посідали чільне місце і в духовній культурі давніх слов'ян. Про культ річок, поширений у них, свідчить повідомлення Прокопія Кесарійського, який, торкаючись вірувань антів і склавинів, писав, що «...виановають вони і ріки, і німф» (Свод... 1994, с. 185).

Піднесення Києва як головного центру та столиці києворуської держави у IX ст. безпосередньо було пов'язано з дніпровським шляхом «з варяг в греки». Саме географічне розміщення Києва, яке давало вихід до Чорного моря та замикало весь верхньодніпровський басейн, що межував з басейнами Вісли на заході й Волги на сході, приваблювало норманів. Чорноморське гирло Дніпра водночас відкривало зручний, відносно короткий, шлях до Дунаю. Таким чином, Дніпро виступав і сполучною ланкою між сходом Європи та Балканами.

А тепер саме час звернутися до постаті легендарного князя Кия. Цікаву версію щодо Кия як перевізника висловив О. М. Приходнюк¹. Наводячи слова Нестора Літописця про те, що «Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра... Коли б Кий був перевізником, — далі говорить автор «Повісті временних літ», — то не ходив би він до Царгорода», дослідник вважає, що Кий, ймовірно, саме і був «перевізником» (Літопис... 1990, с. 5—6). Проте був він ним не в тому сенсі, як розумів це автор «Повісті» — людини, що безпосередньо переправляє подорожніх з одного берега на інший. Частина первісного значення слова «перевізник», що дійшла до Нестора разом з переказами про Кия, в ті часи вже вочевидь була втрачена. Тоді як в них мова могла йти про Кия-перевізника, як того хто організував та контролював переправу через Дніпро, збираючи мито та надаючи захист купцям. Так само, як вживаючи вислів «побудував храм (міст, фортецю тощо)» часто маємо на увазі не будівельника чи навіть архітектора, а замовника будівництва — фундатора.

Як що князь Кий справді був таким «перевізником», то споруджений ним «городок» був укріпленням, безпосередньо пов'язаним з контролем над дніпровським шляхом, яке виконувало роль військово-адміністративного та торговельного центру. Про торговельну роль Києва на початку раннього середньовіччя свідчить серія знахідок візантійських монет в районі Замкової гори.

Характеристичною є літописна згадка про прагнення Кия «сісти» на Дунаї. «А коли він

[Кий — А. С.] вертався назад [з Царгорода — А. С.], прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу» (Літопис... 1990, с. 6). У цьому випадку не важить, чи був Кий історичною особою. Тут важливішими є самі дунайські устремління, які володіли умами слов'янської знаті та які дійшли до руського часу. І цілком ймовірно, що Дунай міг приваблювати і як один з найважливіших торговельних шляхів, на якому теж можна було бути «перевізником». Дунайський же контекст літописної легенди про засновників Києва дозволяє віднести пов'язані із князем Києм реалії саме до періоду колонізації слов'янами балкано-дунайського регіону у VI—VII ст.

З торговельними шляхами, що проходили сухоходом, вочевидь були пов'язані такі слов'янські городища початку раннього середньовіччя, як Зимне, Кровинка, Селіште, Пастирське, розташовані на міжрічкових вододілах — безпосередньо або поблизу них. На нашу думку, городища у ранньосередньовічних слов'ян і виникають головним чином як військово-адміністративні осередки, пов'язані з контролем над торговельними шляхами та переправами. Контроль за торговельними шляхами та збір мита могли бути тими зернами, з яких формувалась слов'янська державність. Відтак, і роль у цьому процесі великих рік — в першу чергу Дніпра, Дністра й Дунаю важко переоцінити. Разом з тим Дунай тут посідав особливе місце, адже виступав не лише одним з найважливіших торговельних шляхів, а й тривалий час був кордоном між варварським світом та візантійською цивілізацією.

Балканські провінції Візантії з кам'яними фортецями та містами, родючі землі цього краю з м'яким кліматом сформували притягальний для слов'ян, як і багатьох інших «варварів», образ Подунав'я як багатих і не надто далеких земель. Мешкання тут значно полегшувала можливість для активних та здібних представників слов'янського населення потрапити на службу до Візантії та піднятися, як ант Дабрагез, у військовій ієрархії. Таким чином, Дунай для слов'ян не лише ставав воротами для колонізації Балканів, а й відкривав шлях до служби в імперії.

Можна припустити, що знайомство слов'ян з візантійськими укріпленнями, функціонуванням торговельних шляхів та центрів, організацією переправ під час їхньої дунайської експансії, вплинуло на появу укріплених торговельних та військово-адміністративних осередків на слов'янських теренах — таких як Зимне, Селі-

¹ Ця версія О. М. Приходнюка відома автору статті з усної бесіди.

ште, Кровинка, а також можливо на Замковій та Старокиївська горах в Києві².

Військові походи слов'ян на Балкани, а також їх участь у війнах у складі візантійської армії не могли не вплинути на розвиток їх військової та загалом суспільно-політичної організації. Поширення у VII ст. на теренах Лісостепового Придніпров'я, а також на городищах Зимне, Пліснесько та Кровинка срібних і бронзових деталей поясів геральдичного стилю, які були одним з універсальних елементів знакової військово-ієрархічної системи раннього середньовіччя, свідчить про формування у слов'ян в цей період дружинницького прошарку та формалізацію військової ієрархії. Ареал же «антських» скарбів, з якими і пов'язана основна маса знахідок «геральдичних» поясних наборів у слов'ян, маркує, на нашу думку, військово-політичне об'єднання слов'янських племен, що формується у другій — третій чвертях VII ст. на території Середнього Придніпров'я та Дніпровського Лівобережжя (Скиба 2016).

Цікаво, що саме Дунай, який лише на великому відтинку, в районі гирла, протікає територією України, найчастіше згадується в українських піснях та в обрядовому фольклорі. Фольклорний «Дунай», очевидно, є багатозначним явищем. З одного боку, він виступає як узагальнений образ великої річки, водночас — річки легендарної, напівказкової, річки, що виступала кордоном, межею, за якою були вже «чужі» землі. В останньому випадку легендарний Дунай міг поєднуватись з реальним. Не можна виключати, що тут могло відбитись і відлуння історичної пам'яті про рух слов'ян на Дунай за часів початку раннього середньовіччя.

До речі, приваблював Дунай не лише в епоху антів і склавинів. Доречно згадати дунайську компанію 968 р. князя Святослава під час війни болгарами та його прагнення осісти в Переяславці на Дунаї (Грушевський 1994, с. 468). В пізніші

² На останніх пунктах на сьогодні археологічно не зафіксовано укріплень, які б були пов'язані з початком раннього середньовіччя. Дослідження ділянок біля Десятинної церкви, проведені у 2008—2009 рр., засвідчили, що рів, який відділяв мисову частину Старокиївської гори, зведений у X ст. (Івакін та ін. 2010). Проте, у випадку Замкової гори, яка є останцем корінного берега Дніпра, схили якого круто піднімаються на висоту близько 80 м, укріплення у вигляді ровів та валів були не потрібними. Знахідки візантійських монет VI—VII ст. в районі Замкової гори та прилеглих ділянках Київського Подолу свідчать на користь існування тут торговельного осередку.

часи українці також оселялись на його берегах. Після сплюндрування Катериною II Січі за Дунаєм знайшла прихисток і частина запорожців.

Література

Агафий. 1953. *О царствовании Юстиниана*. Москва: АН СССР.

Брайчевський, М. Ю. 1999. З історії слов'янсько-візантійських війн VI ст. Війна 550—551 рр. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 41—48.

Грушевський, М. С. 1994. *Історія України-Руси*. I. Київ: Наукова думка.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2010. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 169—172.

Літопис... 1990. *Літопис руський*. Київ: Дніпро.

Свод... 1994. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. I: I—VI вв. 2-е изд., доп. Москва: Восточная литература.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль*. Київ: ІА НАН України.

Хынку, И. Г., Рафалович, И. А. 1973. Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. В: *Славяните и средиземноморският свят VI—XI век*. София, с. 161—182.

Чичуров, И. С. 1980. *Византийские исторические сочинения*. Москва: Наука.

Essay 6

ABOUT THE DANUBE, PRINCE KYI AND THE ORIGIN OF SLAVIC STATEHOOD

Expansion to the Balkan-Danube region was crucial for the historical development of Slavic tribes in the early Middle Ages. Danube, which combined the European east with South, Central and Western Europe, attracted the Slavs as a border with the Byzantine Empire with its rich lands. Predatory campaigns that preceded the Slavic colonization of the Balkans, were of great importance for the military and political development of the Slavs. Joint military companies with nomads played a particularly important role in this process, as well as military service on the side of Byzantium.

Another important factor in the socio-political development of the Slavs was the emergence of fortified shopping and administrative centers, which performed the function of control over trade routes and were points for collecting duties. With such centers located on large rivers, was also associated with the arrangement of crossings. As one of these centers appears, in our opinion, Kyiv. Chronicle mention of the attempts of Prince Kyi, the founder of Kyiv, to consolidate on the Danube allows you to match the described events with the realities of the Great Settlement of the Slavs in the 6—7 centuries.

Keywords: Danube, early Medieval Ages, Great settlement of the Slavs, Prince Kyi.

СКИБА Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна, andrii_skyba@iananu.org.ua.

SKYBA Andrii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, andrii_skyba@iananu.org.ua.